

15. *Спогади* про Михайла Коцюбинського. – К., 1962.
16. *Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали.* – Б. м., 1983. – Т. 1.
17. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві.* – Ф. 304, 336.
18. *Чикаленко, Є.* Твори / Є. Чикаленко. – К., 2003. – Т. 1. – Спогади, 1861–1907.
19. *Шкода, Н. А.* Місце і роль українського драматичного театру Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в національно-культурному відродженні: Автореф. дис. ...канд. іст. наук / Н. А. Шкода. – Запоріжжя, 2006.

УДК 394:316.334.56(477) «1904/1910»

Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.)

Чорний Д. М.

Чорний Д. М. Повсякденне життя міст України на початку ХХ ст. (за матеріалами анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр.). У статті розкрито особливості життя деяких категорій постійного і непостійного населення, девіантної поведінки, розвитку благоустрою на основі співставлення опублікованих даних та архівних матеріалів анкет міст. Показано, як еволюція систем водопостачання, опалення приміщень змінювала повсякденне життя мешканців міст.

Ключові слова: повсякденність, місто, жебрак, поліцейський, водопостачання, опалення.

Черный Д. Н. Повседневная жизнь городов Украины в начале ХХ в. (по материалам анкет городов Российской империи 1904–1910 гг.). В статье раскрыты особенности жизни некоторых категорий постоянного и непостоянного населения, девиантного поведения, развития благоустройства на основе сопоставления опубликованных данных и архивных материалов анкет городов. Показано, как эволюция систем водоснабжения, отопления помещений изменяла повседневную жизнь жителей городов.

Ключевые слова: повседневность, город, нищий, полицейский, водоснабжение, отопление.

Chorniy D. M. *Everyday life of Ukrainian Cities in the Early Twentieth Century (Based on the Questionnaires of Cities of the Russian Empire 1904–1910).* The features of life some categories of permanent and nonpermanent population, deviant behavior, development utilities based on a comparison of published data and archival materials questionnaires of cities has analyzed in the paper. Shows how the evolution of systems of water supply, heating changed the everyday life of city dwellers.
The keywords: everyday life, city, beggar, policeman, water-supply, heating.

Сучасний етап розвитку історичної науки характеризується зростанням уваги до таких нових напрямків, як історія повсякденності, культурна історія, мікроісторія. В їх рамках в Україні багато зроблено для дослідження різних аспектів життя населення у добу середньовіччя та ранньомодерні часи. Залучення методів усної історії сприяє розгортанню студій повсякденної дійсності радянської доби. На цьому фоні значно скромнішими виглядають напрацювання щодо особливостей життя мешканців міст Російської імперії в останній період її існування.

Теоретичних аспектів проблеми повсякденного життя населення торкаються публікації Е. В. Долгих, О. Колястрок, Ю. Обертрайс [7; 11; 12; 23, с. 3–18]. Конкретні питання повсякденного життя Києва, Москви, Казані, провінційних міст деяких регіонів імперії висвітлені Д. Ю. Аверіною-Луговою, О. А. Вішленковою, О. Л. Вільшанською, А. Н. Зоріним, В. Ругою, А. Кокоревим [1–4; 8; 21], на сторінках містознавчих праць О. П. Прищепи, Д. М. Чорного [18; 22]. Зусиллями Ю. І. Кир'янова, В. І. Кізченко досліджено життєвий рівень та культуру пролетаріату імперії [9–10], а на початку ХХІ ст. В. Б. Молчановим – життєвий рівень міського населення Правобережжя [15]. Торкаються відповідних сюжетів автори узагальнюючих монографій з історії Росії [14; 20]. Проте така складова проблеми, як суспільний побут межі ХІХ–ХХ ст., залишається малодослідженою. Можна цілком погодитися з Є. В. Долгих, який зазначав: «Попри велику кількість статистики, обстежень, мемуарів, фотографій, важко визначити межі того, що ж являв собою суспільний побут міст Російської імперії того часу» [7, с. 49]. Однією з причин такої ситуації є певна обмеженість джерельної бази, на яку спираються дослідники. Вона охоплює, переважно, матеріали загальнодержавної статистики, періодичну пресу, мемуари, художню літературу. Але таке джерело, як анкети міст імперії, досі не використовувалося для дослідження повсякденного життя.

Метою даної публікації є спроба визначити інформаційний потенціал анкет міст Російської імперії 1904–1910 рр. та показати можливості використання масових статистичних даних для відтворення структур повсякденного життя мешканців різних категорій міст.

Анкети міст Імперії готувалися різними підрозділами Міністерства внутрішніх справ (МВС) і зберігаються у відповідних фондах

Російського державного історичного архіву (РГИА) у Санкт-Петербурзі. Центральний статистичний комітет (ЦСК) МВС імперії регулярно збирав дані, які відклались у фонді 1290, опис 5 «Сведения о городах, промышленной и финансовой статистике: экономическом состоянии городов, народонаселении, количестве промышленных предприятий, учебных заведений, типографий, рабочих; государственные доходы и расходы, налоги, деятельность банков, сберегательных касс, учреждений мелкого кредита; ремесленных заведений» у 1812–1916 рр., де у справах окремих губерній накопичені дані про міста, в тому числі їхні бюджети, засоби сполучення, театри та кінотеатри, ярмарки та інші [19, ф. 1290, оп. 5, спр. 199, 215, 230, 248]. Головне управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії також здійснювало власний облік та обстеження міст. Важливі матеріали, що стосуються теми нашого дослідження, зосереджені у відділі міського господарства, фонд 1288, опис 25 «Статистические сведения о числе городов и их населении по губерниям и областям России 1913–1915 гг., общие статистические сведения о числе городов и их населении. 1825–1915 гг.». Частина матеріалів ЦСК були оброблені та опубліковані у 1906 р. та 1914 р. [5; 6].

Співставлення анкет, що зберігаються в архіві, із опублікованими даними свідчить, що частина зібраних матеріалів не знайшла відображення в названих публікаціях. Вивчення в комплексі архівних і опублікованих статистичних даних дає важливу інформацію для відтворення особливостей різних сторін повсякденного життя мешканців великих і малих населених пунктів, з'ясування сприйняття владними структурами і городянами змін, що відбулись у містах на початку ХХ ст.

В анкетах наявна багатопланова інформація про кількість населення, що є «традиційним» при аналізі міського життя. У контексті нашого дослідження привертає увагу той факт, що анкети 1904–1908 рр. передбачали подання відомостей про деякі професійні групи (військові, поліцейські, робітники, візники, учні, викладачі), національну та конфесійну належність, про жебраків та паломників [19, ф. 1290, оп. 5, спр. 199, арк. 11, 36, 40 зв, 50 зв та ін.]. Але в опублікованому статистичному збірнику «Города России в 1904 году» дані про останніх відсутні, а 1910 р. відповідні пункти не включені до анкет. На нашу думку, цей факт пов'язаний із тим, що жебрацтво та паломництво, які протягом тривалого часу сприймалися громадськістю в системі координат, притаманних середньовіччю, традиційному суспільству, усе більше усвідомлювалися і трактувалися з модерних позицій. Релігійний підтекст, що в православній традиції поєднував ці категорії і надавав їм певного суспільного статусу, поступово витіснявся. На початку ХХ ст. жебрацтво перетворювалося на один з видів правопорушення [16], а паломництво ще не набуло у суспільній свідомості явища, типологічно наближеного до туризму. Тому, вірогідно, укладачі анкети 1910 р. не знайшли для них

місця, залишивши лише пункт про кількість храмів та монастирів по містах.

У опублікованих даних анкет міст містяться сухі відомості про штатну кількість поліцейських та виправних закладів. Архівні матеріали дозволяють скласти уявлення про повсякденне життя поліцейських, скоригувати поширений у частині наукових та публіцистичних видань стереотип про Російську імперію як державу, що надавала значні переваги зайнятим у цій сфері державної служби, про фактичне перебування поліцейських над іншими верствами населення. Як свідчать архівні дані, праця поліцейського не була престижною і добре оплачуваною, що викликало значну плінність кадрів. У Бердянську з положених за штатом 71 городових [6, с. 551] постійно працювали 30–40 осіб [19, ф. 1288, спр. 187, арк. 261–262]. У Пирятині, Прилуках, Зінькові, Миргороді, Оріхові, Ногайську, Мелітополі повсякденним явищем було залишення служби поліцейськими, в тому числі для тимчасового підробітку [19, ф. 1288, спр. 187, арк. 158 зв–159, 167 зв–168, 170 зв, 171 зв, 263, 263 зв, 267 зв]. Зокрема, у Генічеську багато з них уходили на заробітки на літній час [19, ф. 1288, спр. 187, арк. 268], і це в портовому місті, де влітку збільшувалась кількість сезонних робітників, становлячи до 8% постійного населення міста!

В анкетах, що зберігаються у фонді 1288 Головного управління по справах місцевого господарства МВС, є дані про характер криміногенної ситуації у різних типах міст, за якими можна відтворити особливості девіантної поведінки городян. Так, у 14 з 17 міст Полтавської губернії найпоширенішим явищем були крадіжки. У семи населених пунктах до них «додавалися» «буйства», шахрайства, порушення тиші, підпали. Схожа ситуація фіксується по містах Півдня України. Звертає на себе увагу та обставина, що чим більшим є місто, тим різноманітнішим та серйознішим стає «набір» злочинів. Так, у Кременчуці, в якому проживало понад 80 тис. мешканців, повсякденного характеру набули крадіжки, шахрайства, «буйства»; у Бердянську – крадіжки, поранення, порушення тиші; у Прилуках – крадіжки, грабунки, підпали. Анкети яскраво свідчать про те, що 30 тис. населення ставало для міста рубежем, який означав урізноманітнення асоціальної поведінки [19, 1288, оп. 5, 1911, спр. 187, арк. 156–268].

На початку ХХ ст. відбулись помітні зміни у таких сферах повсякденного життя городян, як водопостачання та опалення. Анкети дозволяють простежити динаміку зрушень, порівняти ситуацію у містах різних регіонів. Так, у 1904 р. 52% міст лівобережних губерній та майже 64% міст Правобережжя використовували річки як головне джерело води. Через шість років анкети зафіксували поліпшення водопостачання, яке проявилось в тому, що на перший план виходє колодязна вода. У Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській губерніях всі міста, крім Золотоноші та Нікополя, почали надавати перевагу останній, яка була

екологічно безпечніша і якісніша за річкову; на Правобережжі 27 з 33 міст, тобто 82%, почали більше використовувати колодязну воду. У Волинській, Чернігівській, Харківській, Катеринославській губерніях міські самоврядування почали розвивати різні типи колодязів: звичайні, артезіанські, абіссинські. Як свідчить приклад Чернігова, позитивний досвід впровадження артезіанських колодязів обумовив створення водогону саме на воді з підземних джерел [13, с. 56-60], а не на річковій, що дотепер гарантує жителям міста якісну воду, зменшує витрати на її очищення.

Згідно обрахунків того часу, вважалися достатніми добові витрати води на одного жителя міста 150-200 літрів [17, с. 481]. Тому використання переважно річкової води означало, що протягом дня відносно велику кількість часу мешканці мали витратити на походи на річку або, у більших містах, підлаштовувати розпорядок дня до приїзду водовозів. Біля річки відбувалось прання білизни. Ці місця ставали зоною контакту між жінками, не менш важливою, ніж міський ринок.

Використання колодязів почало змінювати характер життя міст. Відтепер суттєво скорочувалась кількість часу на похід по воду, тому що колодязі були більш-менш пропорційно розташовані по вулицях міста. Наявність їх мережі сприяла покращенню боротьби з пожежами, давала більше можливостей для поливання вулиць, адже пилюка була одним з найхарактерніших та найдошкульніших проявів недостатнього благоустрою міст Півдня Росії. Наступним кроком, що змінював повсякденне життя городян у бік ще більшого полегшення життя, стало створення водогонів, які можна було провести у власний будинок [13, с. 56-60]. Таким чином мешканці отримували як економічний вигравш, так і істотно поліпшували свій побут, адже більше часу могли приділяти роботі або відпочинку.

Сукупність інших, на перший погляд одноманітних і сухих даних анкет про використання різних видів палива, їх вартість дозволяє відтворити особливості еволюції домобудівництва, зокрема, зміну систем опалення помешкань, вантажоперевезень по містах тощо. Так, 1904 р. у 58 містах Харківської, Катеринославської, Київської, Волинської, Подільської губерній головним джерелом опалення були дрова. Вугілля використовували 8 з 10 міст Катеринославщини, що не дивно, адже саме тут розташовувався Донецький вугільний басейн. У сусідній Харківській губернії менше половини населених пунктів використовували разом із дровами вугілля. На Правобережжі цей вид палива споживали Київ та Кам'янець-Подільський; у решті міст використовувались дрова, солома, торф [5, с. 114-115, 256-257]. У 1910 р. ситуація змінилась. Всі міста Катеринославщини, 13 з 17 міст Харківщини, 9 з 12 Київщини, 5 з 12 Волині, 4 з 9 Поділля використовували вугілля [6, с. 425, 586-587, 590-591]. Поширення нового виду палива обумовило зміни у багатьох аспектах повсякденного життя міської людини. Оскільки 1 кг донецького вугілля виділяв 7,3 тис. ккал тепла, в той час як сухої деревини – 3,6-3,8 тис. ккал,

торфу – 4,8-5,6 тис. ккал [17, с. 515-516], його потрібно було купувати вдвічі менше, ніж дров, в 1,3 рази менше, ніж торфу.

Використання вугілля не могло не викликати змін у характері вантажоперевезень по містах. Відомо, що один сажень кубічний дров важив близько 300 пуд, а вугілля – 670 пуд [17, с. 503-504]. Тож ломові візники мали пристосовувати свій транспорт під новий вид палива, посилюючи ходову частину: перевезення об'ємних дров і менш об'ємного вугілля збільшило навантаження на одну підводу. Враховуючи цю обставину, можна зрозуміти зростання скарг мешканців великих міст на поганий стан бруківки, яка була непристосована до появи нових вантажних возів і швидко псувалася, збільшення шуму на вулицях міст та заходи міських дум щодо вдосконалення правил перевезень для ломовиків (визначення порядку руху, навіть обмеження пересування вантажних хур під час світлового дня тощо) [22, с. 191-192, 196-199].

Поширення вугілля викликало необхідність вдосконалення системи вентиляції повітря, тому що для спалення 1 кг дров необхідно було 6 м³ повітря, а вугілля – 18 м³ [17, с. 516]. Відтепер у новобудовах треба було розраховувати пічне опалення на використання кількох видів палива, що призводило до подорожчання будівництва. Водночас замість стосів дров на подвір'ях домовласники могли облаштовувати менші за розмірами термінали для зберігання вугілля. Таким чином модернізувався зовнішній вигляд будинків та прилеглої території.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що матеріали анкет міст Російської імперії, як надруковані у виданнях «Города России в 1904 году» та «Города России в 1910 году», так і ті, що зберігаються в архівах, допомагають значно розширити уявлення про повсякденне життя міст, починаючи від кількості та сезонних міграцій населення до змін у побуті, системі проведення вільного часу.

Примітки

1. *Аверіна-Лугова Д. Ю.* Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Д. Ю. Аверіна-Лугова. – Запоріжжя, 2009.
2. *Вишленкова Е. А.* Культура повсякденности провинциального города: Казань и казанцы в XIX-XX вв. / Вишленкова Е. А., Мальшева С. Ю., Сальникова А. А. – Казань, 2008.
3. *Вільшанська О. Л.* Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип.6.
4. *Вільшанська О. Л.* Повсякденне життя міст України кін. XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості / О. Л. Вільшанська. – К., 2009.

5. Города России в 1904 году. – СПб, 1906.
6. Города России в 1910 году. – СПб, 1914.
7. Долгих Е. В. Городская повседневность рубежа XIX–XX вв.: структура общественного быта / Е. В. Долгих // Вестник Москов. ун-та. – 2010 – Сер. 8: История.
8. Зорин А. Н. Застройка и экология малых городов. Опыт регионального историко-этнографического исследования / А. Н. Зорин. – [Казань], 1990.
9. Кизченко В. И. Культурный облик пролетариата Украины в период империализма / В. И. Кизченко. – К., 1990.
10. Кирьянов Ю. И. Жизненный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Ю. И. Кирьянов. – М.: Наука, 1979.
11. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти / О. Коляструк. – Х., 2008.
12. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1.
13. Краткий обзор деятельности Черниговского городского общественного управления за четырехлетие 1905–1909 гг. – Чернигов, 1909.
14. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т. 1-2.
15. Молчанов В. Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). – К., 2005.
16. Нищие // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. 41.
17. Полный карманный техник / Сост. С. Н. Ванков. – 2-е изд, испр. и доп. – СПб., 1914.
18. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. / О. П. Прищепя. – Рівне, 2010.
19. Российский государственный исторический архив. Санкт-Петербург.
20. Россия в начале XX века / А. Н. Сахаров, А. Н. Боханов, Л. С. Гатагова и др. – М., 2002.
21. Руга В. Москва повседневная. Очерки городской жизни начала XX века / В. Руга, А. Кокорев. – М., 2006.
22. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х., 2007.
23. Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920–1950-е годы). – Х., 2004.